

Николай Георгиевич Доможаковтың «Ыраххы аалда» роман

Николай Георгиевич Доможаковтың чуртас паза чайаачы чолы (1916–1976)

Николай Георгиевич Доможаков хакас литературазы, науказы, искусствозы тилиріне улуғ хозым ит салған. Ол көп наука-істезіг тоғыстарның, учебниктернің, сөстіктернің авторы полған. Ідөк литература тілін, кибірлерін алғыдар тоғыс көп апарған.

Николай Георгиевич күрген айының 20-чі күнінде 1916 чылда Хуруғ Уйбат хазында, Хызыл хас аалда, төреен. Пабазы чох өзіп, чох-чоостың аар чуртазы аның иңніне прай артылған. Кічігдең сығара ағырығ даа полза, ол, Райков аалдағы пастағлығ школаны тоозып, Минсуғдағы педтехникумда үгренген. Аны 1935 чылда тоосхан соонда, Аёшино (Шира аймаа) паза Чул пилтірі (Асхыс аймаа) ааллардағы школаларда тоғынған. Пу чылларда Н. Доможаков кибелістер пазып пастаан. Аның пастағы «Кемге син сыынчазың?» кибелізі 1935 чылда «Хызыл аал» газетада сыххан. 1938 чылда облонода методист полып тоғынған. 1939 чылда, Ағбанда үгретчілер тимнең институтуды азылғанда, андар үгрэнерге кірібіскен, анаң Москвада аспирантурада үгренизін узаратхан.

Н. Г. Доможаков, 1944 чылда төстелген наука-істезіг институттың (ХакНИИЯЛИ-ның) пастағы директоры полып, хакас науказын төстирінде өткін араласхан. 1949 чылда «Хакас тіліндегі хызыллар диалекті» тіп темаа кандидатская диссертация арачылаан. Н.Доможаков хакас тілінеңер, тархынынаңар, этнографиязынаңар наука тоғыстарын көп пасхан. Аның устаанынаң ХакНИИЯЛИ чыл сай, пасха-пасха экспедициялар иртіріп, наукаа кирек материаллар көп чыған. Хакас науказының таңдағы күнінеңер сағыссырап, ол ученайларны тимниріне улуғ хайығ айландырған, илееде чиит хакастарны аспирантурада үгрэнерге ысхлаан. Д. И. Чанков сағысха кирче: «Ол пілңен, наука саринаң піске хайдағ специалисттер кирек полчатханын. Пірсінде, міні хығырып алып, чоохтапча: «Син хакас тілінің фонетиказын үгрэнерге Ленинградтағы университеттің аспирантуразынзар парарзың». Андох, Михаил Иванович Боргояковты хығырып алып, тіпче: «Син хакас тілінің синтаксизін үгрэнерге парарзың». Ана іди піс Ленинградта үгренгебіс». Соонаң, сыннаң даа, филология наукаларының кандидады Д. И. Чанков паза Хакасияда филология наукаларының пастағы докторы М. И. Боргояков саблығ ученайлар пол парғаннар.

Н. Г. Доможаков, наука-істезіг институтта тоғынчадып, хачан даа үгретчі тоғызын тастабаан. Ағбандағы үгретчілер тимнең институтта студенттерні илееде чыллар үгреткен.

Н. Доможаковтың көп хырилығ чайаачызының иң не хынған тоғызы – ол литератураа тартылғаны. 1948 чылда пастағы «Стихотворениелер» тіп кибелістер чыындызы чарыхха сыххан. Олох чылда Хакасиядағы писательлер пірігізінің члені полча.

1949-1963 чылларда Хакасиядағы писательлер пірігізінің пастағы

устаҕчызы полған. Аның кибелісчі хоос узын «Ааллар ырласча» (1951 ч.), «Стихтар» (1955 ч.), «Чибіргі сарын» (1956 ч.), «Ағбан суғ сарнапча» (1957 ч.), «Кізілерге кізідеңер» (1960 ч.), «Минің азбукам» (1962 ч.; 1978 ч.), «Күүлбек чиллернің көглері» (1964 ч.), «Чылдаң чылға» (1965 ч.), «Чатхан» (1976 ч.) чыындылар киречілепчелер.

Н. Доможаков кибелістерінде хакас чонның чуртазында полған алызығлардаңар пасча («Уйбат чазызы», «Тыттығ тағ», «Садығлас», «Көптернің пірсі»). Хакас чонның хан үлгүзі тузындағы чуртазынаңар иң артых пазылған поэма «Тыттығ тағ». Ипчі кізінің чобаан, ачырғанчатханын көзідер үчүн, кибелісчі иркеледіс, кічиглес сөстернең, рефреннең, өзелістіг сыытнаң тузаланча.

Н. Доможаков кибелістерінде наа чоллар, оңдайлар таапча. Ол поэмының чайаачызында көзітче, хайди аймах-пасха чоннар ынағлазып чуртапчалар, хайди тыыпча орыс, хакас чонның ынархазы («Пулуңас», «Ааллар ырласча», «Сағаа, орыс»), хайди Илбек Ада чаада орыс имчі хыс паза хакас чаачы аразында ынархас пасталча («Галина» поэма). Көп кибелістер істеніс («Чабан», «Чииттер ыры», «Тарина», «Почтальон», «Кізі пол», ан. п.), хыныс («Хоостаан мелей», «Көөленгеніме», «Пастағы көөленіс», ан. п.), чир-чайаан («Күн чахайахтары», «Пүк», «Көгілбей чазы», ан. п.) темаларына чарыдылғаннар.

Николай Георгиевич кибелістерін орыс кибелістерінің пүдізінең тузаланып пасча. Аның строфалары даа, өөнінде, төрт чоллығлар. Ідөк ол чонның пазылбин пүткен чайаачызынаң алылған хоос омаларнаң, оңдайларнаң, кибірліг сөстернең алғым тузаланча.

Проза. «Ыраххы аалда» роман.

Полған на литературада роман жанры төреен прай литератураның тилип парғанын көзітче.

Н. Доможаковтың пастағы хакас писательлернің паза орыс литературазының кибірлеріне, пос чоңының фольклор оңдайларына төстенген тоғызының иң улуғ паза өөн салтары – ол «Ыраххы аалда» роман. Хакас литературазының тархынында пастағы роман полчатхан «Ыраххы аалда» произведение 1960 чылда чарыхха сыххан. Аннаң пеер ол он ікі хати чарых көрген. Читі хати орыс тілінең, ікі хати хырғыс, тыва, алтай тіллірінең сығып, ол прай тилекейге тараан. «Ыраххы аалда» роман алынча книганаң Москвадағы иң улуғ издательстволарда («Хоос литература», «Современник», «Совет-ская Россия»), ідөк Хакасияда, Хызылчарда, Новосибирскте, Тывада, Алтайда, Латвияда сыххан. Аның тиражы ікі миллион ас парыбысхан. Роман хоостыра Свердловсктағы киностудия «Киикчіннің түгенчі чылы» («Последний год Беркута») тіп хоос фильм суур салған. Андағ пөзік чидіглерге хакас писательлер санынаң паза пірдеезі читпеен.

Н. Доможаков, роман пазарға тимненіп, архивтерде көп тоғынған, улуғ частығ кізілернең тоғазып, хакас чонның иргі чуртазын тирең істескен. Көзідімге алза, хайди теер истирін, пічирө тударын, аннаң даа пасха нимелерні. Хасхыларнаң чааласхан чирлерзер чөрген.

"Ыраххы аалда» роман хакас чонның чуртазында улуғ алызығлар полчатхан хорығлығ тусты чарытча.

Совет үлгүзі хакас чирінде 1917 чылда ноябрьда турғызылған. Че прай Россиядағыох чили, наа чуртас пүдирии аар класстығ харбазығлар чох иртпеен.

Романның өөн темазы – Гражданскай чаа соонаң, ахтарның армиязынаң артхан-халған хасхыларны чох идіп, ыраххы хакас аалларында наа Совет үлгүзін турғызары.

Романның өөн сағызы – чох-чоос кізінің, учурапчатхан прай хорығларны, талазығларны пос ондайынаң көріп, аны паалап, прай омазы хайди алысчатханын көзідері.

Романның полтазы. Романның өөнінде орыс Полынцевтернің паза хакас Хоортай Ардыковтың сөбірелерінің чуртазы, ынархазы, пайлардаң паза хасхылардаң тоғыр күресчеткені көзіділче. Пу өөң сюжетнай линияның (полтазын) пастыра хакас чоны орыс большевиктер устаанынаң наа чуртассар айланғанын, аны пүдірерінде араласханын көзітче. Хапың пайның родының кізізі Пычон Почкаев, чох-чоос чонның киртізіне кіріп алып, аал Совет кнезі улыбысча, че позы, тізең, Совет үлгүзінең тоғыр күресче. Иди ікі лагерьнің аразындағы харбазығ романның өөн талазии полча. Наа чуртастың саринда Полынцевтер, Хоортайның сөбірезі, Губенков, Огарков, Эпсе, аалдағы чох-чоостар турчалар. Олардаң тоғыр – Пычон, Харбинканаң Сеерге, хасхылар, Аларчон хам, Хапың пайның сөбірезі.

Романнаң пастағызын таныссаң, пу ыраххы аалда чуртас амырла парчатхан осхас. Россияда күўлеп ирткен революция пеер читкелек. Чонның чуртазы ідөк амыр, пір ле ондайынаң иртчеткен осхас. Хакас малчыларының аар хызығыстығ чуртазын, оларның өріністерінең, хомзыныстарынаң хада автор көріндіре хоостапча. Че чох-чоос чонның чуртазы іди ле парчатпинча. Пу даа аалзар революция салтары читче. Мында даа класс харбазии тиліпче. Чүзер чыллар тур парған пазығлығ чон хониинда наа чурт хулғалары тобырып пастапча. Пу аалда наа хоныхха улуғ сидіксіністер тобырараға киліскен. Пычон Почкаев, Совет кнезі улып алып, хакас аалларынзар наа хоныхтың кибірлерін чағдатпас үчүн, пар-чох сүмезін салча. Артхан-халған хасхыларға чөленіп, ол Совет үлгүзінең тоғыр күресче.

Романның өөн темазы пу аалға орыс Полынцевтер сөбірезі, соонаң большевиктер килгеннең палғалызып чарыдылча.

Орыс сөбірезінің күрген хыринда Сабиснең тоғасханынаң сығара пу кирекке пасха-пасха кізі хозылып одырғаны романның полтазын алғыдарға, темазын толдыра иде чарыдарға ондай пирче. Мында өөн конфликт палғалып пастапча, пу кирек чоохты аннаң андар иптіг апарарға киліскек ондай полча.

Романның өөн конфликті хоостыра прай омалар ікі кизекке чарылчалар. Пастағызы оңнығ матырлар: Полынцевтің сөбірезі, орыс большевиктер Губенковнаң Огарков, пастағы большевик Эпсе паза хакас чох-чоостар: Хоортай, Сағдай, Сабис, Домна, Кнай, Онис, Тирпук, Каной, Терпей, Ату.

Ікінчі кизекте оңнығ нимес матырлар: позын алынча хакас хазназының кнезіне санапчатхан Пычон Почкаев, ах офицер Фрол Самохвалов (Харбинка), хан армиязында офицер полған Сеерге, Аларчон хам, пай Хапыңның сөбірезі,

туғаннары.

Матырларның чуртазын хоостапчадып, автор тархында полған нимелерні көзітче, чуртас сынынаң хыя парбинча. Романдағы матырларның омазында Минсуғ уездінде Совет үлгүзі турғызар үчүн күрескен Е.К.Трубенковты, А.И.Огарковты танирға чарир. Че оларның сомнарының, чуртастарының алынча сарин танызабыс таа, пу піріктіріліп пасхан хоос омалар. Ідök Пычонның, Сеергенің, Оловьевтың омаларын чарыдарында автор Хакас чирінде чөрген хасхыларның хай пірее хылыхтарына төстенедір.

Аннаң пасха матырлар прайзы автор сағынып алған кізілер. Оларның омалары, хылыхтары піріктіріліп көзіділген.

Романда иртчеткен улуғ киректерде араласчатхан матырларның омаларын толдыра иде чарыдар үчүн, автор пасха-пасха хоос ондайларнаң тузаланча. Мында авторның чооғы, матырның иткен киректері, поэзияның істінде үзүргені, чоохтазығ, арғыстарының паалааны, тіл пайын, тахпахтарны, чонның иптіг, чичен чоохтарын тузаланғаны, чир-чайаанның омазы — прайзы матырның хылиин, аның көңні алысчатханын чарыдарға, аның пүкүл омазын хоостирға полысча.

Іди уғаа иптіг хоостапча автор орыс коммунисттернің, хакас чалчыларның, пастухтарның омазын.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.